

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας στο Τμήμα Γλώσσας,
Φιλολογίας και Πολιτισμού Παραεξέκντων Χωρών του Δ.Π.Θ.

**ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ «ΓΕΡΝΑΩ ΕΠΙΤΥΧΩΣ, ΤΟΥ Γ. ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗ
(ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΜΕ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ)**

**ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΝΩΣΗ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ (Π.Ε.Φ.)
ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ 29
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ & ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΑΘΗΝΑ 2007

ΜΑΝΩΛΗΣ ΣΕΡΓΗΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ «ΓΕΡΝΑΩ ΕΠΙΤΥΧΩΣ», ΤΟΥ Γ. ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗ (ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ)

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μια ενδιαφέρουσα «τάση» στην ελληνική λογοτεχνία: να παρουσιάζεται η νεοελληνική κοινωνία μέσα από την αυτοβιογραφία μιας γυναίκας. Πρώτος διδάξας είναι μάλλον ο Κ. Ταχτσής με το *Τρίτο στεφάνι*, και την «παράδοση» που δημιούργησε συνέχισαν ο Θ. Βαλτινός, ειδικά με το *Βαθύ μπλε σχεδόν μαύρο*, η Αλκυόνη Παπαδάκη με την *Μπόρα*, η Βασιλική Παπαγιάννη με την *Κυράνω*, και άλλοι¹.

Η τελευταία, μέχρι σήμερα ανάλογη γνωστή σε μας περίπτωση, είναι αυτή του Γιώργου Σκαμπαρδώνη (εφεξής: Γ. Σκ.) και του βιβλίου του *Γερνάω επιτυχώς*². Η ηρωίδα του, περίπου 55 ετών, γεννημένη στο Ζωστικό Έβρου, αρχίζει *in medias res* την εξιστόρηση των σημαντικών συμβάντων της ζωής της, το Πάσχα του 1985, πέντε ημέρες μετά το θάνατο του συζύγου της. Η αφήγησή της, μια λογοτεχνική αφήγηση ζωής, βιο-αφήγηση (life story, récit de vie), είναι πρωτοπρόσωπη και απευθύνεται προς ένα φανταστικό «συνομιλητή», ο οποίος την παρακολουθεί βουβός και φαίνεται να έχει στενή σχέση με την οικογένειά της³. Μοιάζει δηλαδή με μιαν υποτιθέμενη μη κατευθυνόμενη λαϊκή αυτοβιογραφική αφήγηση, η οποία μας δίνει την ευκαιρία να εντοπίσουμε «τα κατά την υποκειμενική άποψη του αφηγουμένου σημαντικότερα περιστατικά της ζωής του»⁴. Εδώ φυσικά μας δίνει τα στοιχεία που κρίνει ο λογοτέχνης ότι πρέπει να καταγραφούν. Ο αφηγητής σε κάθε αφηγηματική αυτοβιογραφία είναι ένα «εργαλείο» στα χέρια του συγγραφέα, το οποίο χρησιμοποιεί κατά το δοκούν, με βάση τους στόχους που αυτός θέτει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Το υλικό

1. Θ. Βαλτινός, *Μπλε βαθύ σχεδόν μαύρο*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1992. - Αλκ. Παπαδάκη, *Η Μπόρα*, εκδόσεις Καλέντης, Αθήνα 1989. - Βασ. Παπαγιάννη, *Κυράνω*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1990.

2. Γ. Σκαμπαρδώνης, *Γερνάω επιτυχώς*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2000³.

3. Του απευθύνει μάλιστα λίγες φορές το λόγο, για να μας θυμίσει ότι δεν είναι μόνη της. Π.χ. «Εκείνος ο Γερμανός γιάτρεψε και την Ευανθία την ξαδέρφη μου – την ξέρεις» (σ. 118), «Έχει άλλα ιστορικά – δώσε μου ένα τσιγάρο να σ' τα πω» (σ. 173). Το σκηνικό θυμίζει π.χ. τη θεατρική *Σονάτα του Σελινόφωτος*, του Γ. Ρίτσου.

4. Πρβλ. Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών», στο βιβλίο του Έντεχνος λαϊκός λόγος. Κείμενα και κριτική Νεοελληνικού λόγου, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 250-251. Οι άλλες, οι «κατευθυνόμενες» με εκμαιοευτικού τύπου ερωτήσεις από τον ερευνητή, είναι εκτενέστερες, επειδή ακριβώς παρωθούν τον αφηγόμενο σε διηγήσεις, που ο ίδιος δεν θεωρούσε ενδιαφέρουσες. Έτσι, αυτού του είδους οι αφηγήσεις, αναπληρώνουν το μειονέκτημα της αυθόρμητης έκφρασης με την πολύτιμη για τη λαογραφία άντληση περισσότερου πρωτογενούς υλικού.

του, επινοημένο ή πραγματικό, είναι τέτοιο που να εκπληρώνει με τον καλύτερο τρόπο το στόχο του.

Το βιβλίο είναι «γυναικείο», αφού θέματα της αφήγησης της ηρωίδας του είναι η κοινωνικά καθορισμένη γυναικεία μοίρα, γενικά. Ο Γ. Σκ. φαίνεται να γνωρίζει καλά το γυναικείο χαρακτήρα, διά της συναναστροφής του μ' αυτές, διά του λόγου τους και του τεράστιου αποθέματος εικόνων και καταστάσεων που του άφησαν οι διηγήσεις τους. Αυτό το απόθεμα μεταπλάστηκε εν συνεχεία σε δική του προσωπική μνήμη και καταγράφηκε. Γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας: «Τη ζωή μου την όρισαν γυναίκες. Με φωνές, με ψιθύρους, με αγκαλιές. Με ρούχα, με αρώματα, με πολλά γυαλικά. Όμορφες και αδάμαστες. Γυναίκες που επιβίωσαν κόντρα σ' όλα τα σκηνικά. Έρθανε από μακριά, απ' την Πόλη και τη Θράκη, με πληθωρικά βυζιά, λάμποντας αξιοπρέπεια. Οι άντρες τους έφτασαν εδώ με βελούδινες βαλίτσες και παπιγιόν. Τα είχαν χάσει όλα. Τη μάνα μου που έφτιαξε μπακάλικο – αρτοποιαλείο – μανάβικο στη Σαλονίκη την έτρεμαν οι αρσενικοί σε απόσταση χιλιομέτρων. Είχε πολύ όμορφα μάτια. Ήταν τόσο όμορφη, είχε τόσο ωραία σάρκα, ώστε, όταν πέθανε, ο γιατρός ήθελε να της πιάσει τον κώλο. Με θήλασε μέχρι τεσσάρων χρονών. Αυτή έχτισε το πατρικό μου κουβαλώντας τενεκέ με μπάζα και τσιμέντο. Η γιαγιά μου μέχρι τέλους έβαζε το σόι στη σειρά. Το ίδιο κάνει και η πεθερά μου. Η γυναίκα μου είναι εθνική προπονήτρια στη Ρυθμική Γυμναστική. Από το '22 και μετά, αυτές κρατούσαν το παιχνίδι εδώ. Στην κατοχή, στον εμφύλιο, στο μεταπόλεμο και την αντιπαροχή, μέχρι σήμερα, αντέχουν τα πάντα με αξιοπρέπεια...»⁵.

Για να γίνουν σαφέστερες οι συγκρίσεις του βιβλίου με τις δημοσιευμένες αναλύσεις του λαϊκού αυτοβιογραφικού λόγου, οι οποίες φέρουν την υπογραφή των θεραπόντων της Κοινωνικής Λαογραφίας⁶, πρέπει να υπομνήσουμε ότι οι αφηγήσεις των αυτοβιογραφιών είναι προσωπικές, η αυτοβιογραφία είναι και εμ-

5. Γ. Σκαμπαρδώνης, «Ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης γράφει για το βιβλίο του *Γερνάω επιτυχώς*», *Διαβάζω*, τχ. 420 (Ιούλιος - Αύγουστος 2001), σ. 53.

6. Η ιδιαίτερη σημασία των λαϊκών αυτοβιογραφικών διηγήσεων για την επιστήμη της Λαογραφίας είναι γνωστή και μελετημένη. Βλ. σχετικά Μ. Azadowskij, *Eine sibirische Märchenerzählerin*. Folklore Fellows Communications, No 68, Helsinki. - Ο. Sirovatka, «Die Alltagsezzählung der Gattung der heutigen Überlieferung», in *Miscellanea. Festschrift K. C. Peeters*, Antwerpen, 1975, σ. 662-669. - L. Röhrich «Autobiographie», in *Enzyklopädie des Märchens*, τόμος 1, Lieferung 4 (1976), στήλες 1080-1085. - R. Georges & O. Jones, *Folkloristics: An Introduction*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1995, σ. 269 κ.ε. - R. Dorson, *Folklore and Folklife: An Introduction*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972, σ. 24. - L. Dégh «Folk Narrative», ό.π., σ. 79. - K. Goldstein, *A Guide for Field Workers in Folklore*. Herbert Jenkins, London 1964, σ. 106, 121 κ.ε. - Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. Β', Ήθη και έθιμα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1986, 155, σημ. 2. - Ο ίδιος, *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*, Αθήνα 1988, σ. 57, σημ. 1. **Ανάλογο ενδιαφέρον έχουν δείξει από τις ανθρωπιστικές επιστήμες η Κοινωνιολογία**, βλ. π.χ. Μ. Θανοπούλου - Μ. Πετρονάτη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64 (1987), σ. 20 - 42. - Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 1989, σ. 117 - 124. - D. Bertaux (ed.), *Biography and society. The life history approach in the social sciences*, Beverly Hills : Sage, 1981, **και η Κοινωνική Ανθρωπολογία**. Βλ. ενδεικτικά Ρ. Tompson, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, 1978. - Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της*

φάνιζεται ως «μοναδική ιδιοκτησία ενός αφηγητή»⁷. Αυτό όμως το βίωμα πρέπει να το εντάξουμε μέσα στο ομαδικό - συλλογικό πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας. Στις παραδοσιακές κοινωνίες η μαρτυρία ενός προσώπου, όσο ανεπα-νάληπτη κι αν είναι ως προσωπικό βίωμα, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις και συλλογική μαρτυρία, συλλογική μνήμη. Το άτομο στις παραδοσιακές κοινωνίες ήταν έκφραση της ομάδας που ανήκε, οι αποκλίσεις ήταν ελάχιστες, και αυτή η «ομοιομορφία» εξηγείται από το γεγονός ότι τα άτομα μετείχαν σχεδόν όλα και σχεδόν εξ ίσου στην ιστορία της κοινότητάς τους, βίωναν σχεδόν ομοιόμορφα την «εξωτερικευμένη συλλογική μνήμη» της κοινωνίας τους. Η ατομική ζωή «...και η υποκειμενικότητα των μελών της παραδοσιακής - κυρίως, αλλά και της σύγχρονης - χωριάτικης κοινότητας είναι πολύ σχετική, καθώς η όλη ζωή πλάθεται και διαμορφώνεται εκεί περίπου μ' ένα συλλογικό τρόπο, ώστε, ακόμα κι όταν δεν είναι αυτό διόλου στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον

Νεότερης Ελλάδας, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993. - Ρ. Μπενβενίστε-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999, σ. 65-87, 193-210. - Φρ. Αμπατζοπούλου, «Ιστορία και μυθοπλασία: οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις πολέμου», στον τόμο *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*. Επιμέλεια Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παν/μίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994, σ. 25- 4. - κ.ά. Τελευταία πληθαίνουν ανάλογες εργασίες, όπως L. Dégh-A. V. zsonyi, «The Memorate and the Proto - Memorate», *Journal of American Folklore* 87 : 2 (1974), σ. 225-239. - S. Stahl, «Personal Experience Stories», in *Handbook of American Folklore*, ed. R. Dorson. Bloomington, Indiana University Press, 1983. - Η ίδια, *Literacy Folkloristics and Personal Narrative*, Bloomington, Indiana University Press, 1983. - *Lebzeiten. Autobiographien der Pro Senectute - Aktion*, hrsg. von R. Schenda, Mitarbeit R. Böckli, Unions verlag, Zürich, 1982. - κ.ά. Κείμενα λαϊκών αυτοβιογραφιών έχουν συγκεντρωθεί στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (από το 1977 κ.ε.), με πρωτοβουλία των καθηγητών Μιχάλη Γ. Μερακλή και Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών και στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Ως **παραδείγματα λαογραφικών μελετών** βλ. π.χ. Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών» και «Μεσσηνίοι χωρικοί αυτοβιογραφούμενοι», στο βιβλίο του *Έντεχνος Λαϊκός Λόγος*, ό.π., σ. 247 - 255 και 257 - 264 αντιστοίχως. - Μ. Αλ. Αλεξιάδης, *Αυτοβιογραφία και Λαογραφία. Κείμενα από τον Μικρασιατικό χώρο*, ανάπτυπο από τον 20ό τόμο των *Μικρασιατικών Χρονικών* «Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Μικρασιατικής Λαογραφίας», Αθήνα 1997. - Ο ίδιος, «Λαϊκές αυτοβιογραφικές συνεντεύξεις (Δείγματα από τη Σορωνή Ρόδου)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 10 (1984), σ. 38 - 53. - Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αυτοβιογραφικά κείμενα και λαογραφία: η περίπτωση του Σάββα Τσερκεζί (1886 - 1924)», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 374 - 380. - Ο ίδιος, «Αυτοβιογραφικές διηγήσεις και παραδοσιακοί μουσικοί. Η περίπτωση του Θεολόγου Γρύλλη», στο βιβλίο του *Λαογραφικά δοκίμια. Μελετήματα για τον Ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 453 - 457. - Ο ίδιος, «Η λαογραφική αξία των αυτοβιογραφικών κειμένων», «Επί πτερύγων ανέμων», «Αυτοβιογραφικά και άλλα» στο βιβλίο του *Λαογραφικά εφήμερα. Μικρά κείμενα για την ελληνική λαογραφία*, εκδόσεις Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2001, σ. 137-138, 139-141, 141-143 αντιστοίχως. - Ο ίδιος, *Λαϊκή αυτοβιογραφία και ιστορική πραγματικότητα. Η περίπτωση των απομνημονευμάτων του Σάμιου σπληρχηνού Ιωάννη Γιαγά (1912-1925)*, εκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα 1997. - Ελ. Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, «Ένας βοσκός της Σύμης», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα...*, Αθήνα 1988, σ. 369-374. - Η ίδια, «Ένας Συριακός ψαράς αυτοβιογραφείται», Πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* 7 (1996), σ. 107 - 146. - Γ. Βοζίκας, *Αφηγήσεις - αναπαραστάσεις - ταυτότητες. Αγρότες Σερραίοι μιλούν για τη ζωή τους*, ανάπτυπο από τον 14ο τόμο του περιοδ. *Σερραϊκά Χρονικά*, Αθήνα 2002. - Αναγν. Παπακυπαρίσης, «Όψεις της κοινωνικής ζωής της Σάμου από σύγχρονες αυτοβιογραφικές μαρτυρίες», υπό έκδοση στα πρακτικά του Συνεδρίου των *Σαμιακών Μελετών* «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα». - κ.ά.

7. Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών...», ό.π., σ. 248.

εαυτό του, για την προσωπική και την οικογενειακή του ζωή, να μιλάει, σε ένα μεγάλο βαθμό, για τη ζωή όλων συγχρόνως...»⁸. Η προσωπική ζωή του αυτοβιογραφούμενου ατόμου «συνεκφέρεται τόσο συστηματικά με την ανώνυμη συλλογική ζωή, ώστε πολλές φορές έχουμε την αίσθηση (...) ότι μαζί με την πρώτη αυτοβιογραφείται και η δεύτερη»⁹. Με αυτές τις βασικές σκέψεις για τη σχέση του Εγώ με την Παραδοσιακή Κοινωνία σκιαγράφησε ο Γ. Σκ. την ηρωίδα του. Γράφει ο ίδιος: «...δεν είναι παράξενο που θέλησα ... να φτιάξω μια γυναίκα αρχέτυπο, φανταστικό συνδυασμό πολλών γυναικών. Έτσι που, ενώ να είναι εντελώς συνηθισμένη και ανώνυμη γυναίκα, να είναι ταυτόχρονα πολύ αντιπροσωπευτική και μοναδική. Ένα καθημερινό, ανελέητο θηλυκό. Μια σκοτεινή μητέρα. Μια ηρωική αντι - ηρωίδα...»¹⁰. Με «σκελετό» λοιπόν την προσωπική της ζωή, δίνει ζωή στις συλλογικές αντιδράσεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές, γίνεται ο φορέας ενός μεγάλου τμήματος του γυναικείου συλλογικού και ομαδικού λαϊκού συστήματος ιδεών, αξιών, πρακτικών.

Η εξέταση των αυτοβιογραφικών κειμένων έχει σημασία για τη λαογραφία για έναν επιπρόσθετο λόγο: οδηγεί το λαογράφο στη διαμόρφωση μιας πιο συνολικής εικόνας του παραδοσιακού ανθρώπου και του βίου του, πολύ πιο ρεαλιστική απ' αυτήν που ήθελαν να παρουσιάσουν παλαιότερα οι λαογράφοι. Η αυτοβιογραφία απομυθοποιεί την ειδυλλιακή εικόνα της ζωής της παραδοσιακής κοινωνίας, αλλά κυρίως θρυμματίζει την αποσπασματική εικόνα της ζωής που αναπαρίσταναν οι λαογράφοι, εξ αιτίας των υποχρεωτικών κατηγοριοποιήσεων που επέβαλλε η ταξινόμηση του υλικού. Οι αυτοβιογραφίες, ως χώρος κοινωνικών αναπαραστάσεων, αποτυπώνουν ολιστικά το λαϊκό πολιτισμό, με θαυμαστό και δυναμικό τρόπο. Η λαογραφία π.χ. ενδιαφερόταν άλλοτε να περιγράψει όλο το continuum του γάμου, που διαρκούσε το πολύ δύο εβδομάδες. Σπάνια όμως μίλησε για τις υπόλοιπες αμέτρητες ημέρες της συμβίωσης του ζευγαριού, την καθημερινότητα, τις οικογενειακές και κοινωνικές εντάσεις. Η ηρωίδα του Γ. Σκ. περιγράφει τη σκληρή πραγματικότητα του γάμου της, τη ζωή της δηλαδή, στην οποία πολλές γυναίκες θα έβλεπαν απaráλλαχτη σχεδόν τη δική τους προσωπική ιστορία: βιώνει έναν γάμο μ' έναν άνδρα αδιάφορο (ελεγχόμενο από την πεθερά¹¹ και την κουνιάδα της, που παρεμβαίνουν δραματικά στη ζωή τους, ο οποίος δείχνει παροδικά και μόνο αισθήματα τρυφερότητας προς αυτήν, ιδίως όταν το ζευγάρι μένει μακριά από τον κύκλο επιρροής των συγγενών του· νιώθει απέραντη μοναξιά, που τη σμίγει κάποιες φορές με τη μοναξιά κάποιων εξ ίσου μοναχικών γυναικών. Ζει σ' ένα κλειστό

8. Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών...», ό.π., σ. 248.

9. Γρ. Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα 1993, σ. 138.

10. Γ. Σκαμπαρδώνης, «Ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης γράφει για το βιβλίο του *Γερνάω επιτυχώς*», ό.π., σ. 53.

11. Για το ισχυρό αυτό πρόσωπο που εμφανίζεται δυναμικά στο γενικό σχήμα της παράδοσης βλ. ενδεικτικά Δ. Οικονομίδης, «Η κοινωνική θέσις της Ελληνίδος κατά τина έθιμα του λαού», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 22 (των ετών 1969-1972), εν Αθήναις 1973-74, σ. 93 κ.ε. - Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, τόμος Α'*, εκδόσεις Οδυσσεύς, Αθήνα 1984, σ. 54-55.

κόσμο, σ' ένα μικρό δίκτυο γυναικείας κοινωνικότητας, αναπαράγοντας την ανθρώπινη σχέση της συντροφικότητας και της αλληλοβοήθειας. Η μοίρα της γυναίκας - ηρωίδας γίνεται πιο τραγική και πιο αναγνωρίσιμη με τις εμβόλιμες αφηγήσεις που παραοικείες φέρει της ή τις λίγες γυναίκες που συναναστρέφεται κατά τις μετακινήσεις της στον Βορειοελλαδικό χώρο. Εξ αιτίας του επαγγελματίως του συζύγου της (είναι χειριτής χωματουργικών μηχανημάτων σε δημόσια έργα)¹². Σε μια απ' αυτές τις προσωπικές ιστορίες π.χ. η φίλη της γεννά σ' ένα χωριό της Καβάλας, καδικόν τον άνδρα της να βοηθήσει, αλλ' αυτός πάει να δει τα κρεμμύδια του «που φτερεύουν», και η πεθερά της «πετά στο βαρέλι με τα σκουπίδια το νεκρό κοριτσάκι...» (σελ. 13, 15).

Η παλαιότερη λαογραφική έρευνα που αφορά στις σχέσεις λαογραφίας και λογοτεχνίας¹³ αναζήτησε τις σχέσεις αυτές στην αποδελτίωση πληροφοριών για τον παραδοσιακό μας πολιτισμό, που υπήρχαν διάσπαρτες στα έργα κυρίως των λεγομένων «ηθιογράφων» λογοτεχνιών, δηλαδή έθιμα, παραδόσεις, τρεχούδια, παροιμίες, κ.λπ. Η παροίκια εργασία:

- αναδεικνύει τις όμοιες δομικές και τεχνοτροπικές συνιστάμενες, ανάμεσα στο λαϊκό και «έντεχνο» λόγο,
- αναχνύει τις θεματολογικές επιδράσεις της λαϊκής στην έντεχνη λογοτεχνία,
- επισημαίνει τις αναπλάσεις του «παραδοσιακού» υλικού αι λογοτεχνικό,
- εντοπίζει τις χρήσεις του λαϊκού στοιχείου ως στοιχείου του μύθου στην εργασία και εξέλιξη του έντεχνου λογοτεχνικού θέματος,
- επισημαίνει τις επιδράσεις του λαϊκού ύφους σ' αυτό των νέων λογοτεχνιών,
- εντοπίζει το «μπόλιασμα» της λαϊκής ποίησης με την «έντεχνη» κ.λπ.¹⁴

Θέρεται τα οποία έμειναν εκτός των ορίων και των σκοπών της ακαδημαϊκής λαογραφίας. Η περίπτωση του Μιχ. Μαραγκή, που μελετά σε νέα βάση αυτή τη σχέση¹⁵, και κάποιων διδακτορικών διατριβών που έγιναν με εισηγήσεις

12. «Εκ τμήσης κατασκευαστικής αντίληψης, τω υπαρχόντι από το πρῶτον της παρούσης του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος, σ. 4.

13. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Εμ. Μάξιμακης, «Σχέσεις λαογραφίας και φιλολογίας», περιοδ. *Εθν. Ζωντες* (1943), σ. 565-573. - Δ. Οικονομίτης, «Φιλολογία και λαογραφία», *εφημ. Εστία*, 25 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1990. - Ο ίδιος, «Σχέσεις της λαογραφίας προς τις φιλολογικές μελέτες», στον τόμο *Λαοί, θρησκεία, ήθος, ικ. Νέοι και Νέοι*, Αθήνα 1991, σ. 67-73.

14. Βλ. π.χ. Κ. Ροζάνος, «Λαογραφία και Λαογραφία», *Νέα Εστία* 32 (1952), σ. 137-175. - Μ. Μαραγκής, «Λαογραφία και φιλολογία. Η συμβολή της πρώτης στις λογοτεχνικές αναζητήσεις της δεύτερης. Το παράδειγμα του Σαλμαριού», στο βιβλίο του Παιδαγωγικό της Λαογραφίας, εκδόσεις Ινδίκας 2001, σ. 180-194. - Μ. Βαμβακούρη, «Λαοί, ποίηση και θεσμοί, πηγές έμπνευσης: η περίπτωση της Λαλής Πατρικίου», στο βιβλίο του *Μαράς* λαογραφία, σ.π., σ. 340-347. - Ο ίδιος, «Λαοί και λαογραφία: εργασία και έρευνα», στο βιβλίο του *Λαογραφία και έρευνα*, σ.π., σ. 111-114. - Ελ. 2 παιδαγωγία - Μ.π.γ.λ.σ.σ. «Η λαογραφία μέσα από τα προσωπικά απομνημονεύματα. Το παράδειγμα της Ιριγένειας Χριστοφίδου», *Ερευνα*, φ. 50-51 (2002-2003), Μάρτιος 1995, σ. 47-48. - κ.λπ.

15. Μ. Μαραγκής, «Λαογραφία και λογοτεχνία», ανέκδοτο από το περιοδ. *Φιλολογία* (1982), Γενναία - Οδός, Παιδαγωγικό της Λαογραφίας, ... κ.π., την πρώτη έκδοσή του με τον τίτλο *Λαοί, ποίηση και έρευνα* (λογοτεχνία και έρευνα), σ. 143 κ.λ. - Ελ. Αδριανίδης-Α. Αποστολίδου, «Λαογραφία και λογοτεχνία. Το παράδειγμα της φρονίκας του Παιδαγωγικού», *Εθνολογία* 6-7 (2000), σ. 441 κ.λ.

του¹⁶ αποτελούν τη χαρακτηριστική εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα.¹⁷

Ο Γ. Σκ. κάνει λογοτεχνία πρωτίστως διά του λόγου καθαυτού. Λόγος που εκφράζει αυτός καθαυτός το ήθος, τη συμπεριφορά και την όλη στάση της ηρωίδας απέναντι στα πράγματα, περισσότερο ακόμα και από τις ίδιες τις πράξεις και τις σκέψεις της. Λόγος λιτός, μικροπερίοδος, με μικρές κοφτές προτάσεις, λόγος παρατακτικός, ελάχιστα ή καθόλου θυμοσοφικός, λόγος λαϊκός, σύγχρονος, της κοινής πλέον νεοελληνικής, με διάσπαρτες στο κείμενο ιδιωματικές λέξεις, απομεινάρια του πάλαι ποτέ θαυμαστού γλωσσικού κώδικα των ανθρώπων της υπαίθρου. Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων δίνει έμφαση στην κοινωνική δομή της γλώσσας, στη μελέτη του αυθόρμητου ανθρώπινου λόγου. Ο Γ. Σκ. φαίνεται γνωρίζει καλά το γιατί του απέριπτου λαϊκού λόγου: «Ο αφηγητής ζει ξανά αυτά που έζησε, οι λέξεις είναι απλώς μέσα υπόμνησης, θέτουν σε λειτουργία και σε κίνηση τη μνήμη. Το έντονα βιωμένο παρελθόν (...) ανακαλείται και επαναβιώνεται από τον ίδιο άνθρωπο που το βίωσε και τότε, ώστε οι λίγες λέξεις να είναι ήδη ικανές να παίξουν τον συγκινησιακό και συγκινητικό - στην κυριολεξία - ρόλο τους (...). Ο συγγραφέας, προκειμένου να εισαγάγει τον αναγνώστη του σε μια κατάσταση, καταφεύγει συχνά (...) σε τεχνικές, στα μυστικά της τέχνης: ο αυτοβιογραφούμενος είναι ήδη μέσα στις καταστάσεις: τα λίγα λόγια του φτάνουν, ενεργούν σχεδόν ως συνθήματα, συμπυκνώνουν προσωπικά βιώματα: η μία λέξη ισοδυναμεί με πολλές»¹⁸. Φαίνεται ότι ο Γ. Σκ. έχει καλά βιωματικά γλωσσικά ακούσματα, έχει ενδιαθέτη την *ποίηση* του λαϊκού λόγου και δεν κάνει άλλο τι, παρά να τον μετουσιώνει επιτυχώς σε «έντεχνη λογοτεχνία». Όπως γράφει στο προαναφερθέν κείμενό του τη ζωή του την όρισαν γυναίκες, οι οποίες, συν τοις άλλοις, «τη γλώσσα του έδωσαν ελληνική», με το ποιητικό λαϊκό ιδιωματικό τους ύφος: «τα ελληνικά τους μοναδικά - δεν έχω ξανακούσει ωραιότερα»¹⁹, βεβαιώνει ο ίδιος και επεξηγεί: «Μ' έφαγε τέσσερα χρόνια για να τα πει μέσα από ένα λόγο απλό και λοξό, σπασμωδικό και ποιητικό. Σκληρά ρεαλιστικό αλλά και εκστατικό. Ψυχρό και καυτερό ή, αυτό που λένε οι αγιορείτες: πυρένδροσο. Με ψίθυρο, με βρυχηθμό, με χαρμολύπη, κρατώντας όμως τον ίδιο τόνο. Ξερνώντας ή αποσιωπώντας τα ονόματα, ζουληγμένα από την παραφροσύνη πέντε δεκαετιών γεμάτων φόνους, αρπαγή, περιπλάνηση, αγάπη, ψεύδος και ιδιοτέλεια. Με τις εμμονές και τους φόβους της, τα αίματα και τις γέννες της, τις εκτρώσεις και τα πεθαμένα της μωρά. Με το Θεό, με το παραλήρημα, με τους άντρες και την οικογένεια, την τρυφερότητα και τα λεφτά. Με τις φωνές και τις αποσιωπήσεις της. Πιο πολύ πάσκισα κάτω από την αφήγηση να σαλεύει μουγκά, τραγικά,

16. Βλ. π.χ. Επ. Μπαλούμης, *Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Καρκαβίτσα*. Διδακτορική διατριβή, Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα 1984.

17. Για τις *σχέσεις αυτοβιογραφίας και λογοτεχνίας* βλ. κυρίως τα αφιερώματα των περιοδικών *Διαβάζω*, τχ. 155 (1986) και *Εντευκτήριο*, τχ. 28-29 (1994).

18. Μ. Μερακλής, «Μεσσήνιοι χωρικοί αυτοβιογραφούμενοι», ό.π., σ. 264.

19. Γ. Σκαμπαρδώνης, «Ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης γράφει για το βιβλίο του Γερνάω επιτυχώς», ό.π., σ. 53.

αλλά αντι-δραματικά, το Ποίημα. Πιο πολύ μ' ενδιέφερε όλα αυτά να γίνουν καθαρή λογοτεχνία μέσα από τη χρήση του λόγου, το ρυθμό, την πολύ σκληρή αφαίρεση, τις υπερδιαστολές και τις σμικρύνσεις, τη νευρική εμπλοκή των χρόνων. Να μην πέφτει τίποτε κάτω. Ούτε συλλαβή. Θέλησα οι λέξεις να καίνε τα μάτια και όχι απλώς να αφηγούνται κουβαλώντας προκάτ νόημα και ψευτοευρωπαϊκά ή αντιευρωπαϊκά ιδεολογήματα. Οι αράδες να είναι απογυμνωμένα καλώδια υψηλής τάσης – σχεδόν αβάσταχτες, ορισμένες στιγμές ...»²⁰. Ο Γ. Σκ. μάς παρουσιάζει με την τεχνική της γραφής και το αφοπλιστικό ύφος του ό,τι πιο απλό, άρα συνθετότερο, διαθέτει η λαϊκή ψυχή που αυτοβιογραφείται ελεύθερα.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της αφηγηματολογίας του Γ. Σκ. (και της λαϊκής) είναι η αποσπασματικότητα στην περιγραφή των συμβάντων της ζωής της ηρωίδας, η απουσία συνέχειας στα ιστορούμενα, που βρίσκονται σε μια κατάσταση πλήρους αταξίας. Βεβαίως ο συγγραφέας προσπαθεί να τα βάλει σε μια τάξη, και αυτό είναι τελικά μια ακόμη επιτυχία του. Η ηρωίδα ψελλίζει και ανασυντάσσει «κομμάτια και θρύψαλα» της ζωής της, το απώτερο χθες είναι δίπλα στο παρόν της, η ιστορία της γίνεται παρόν. Στις λαϊκές αυτοβιογραφίες ο αυτοβιογραφούμενος ανακαλεί στη μνήμη τα γεγονότα, τα τακτοποιεί σε μια σειρά βάσει υποκειμενικών κριτηρίων και αξιολογήσεων. Η μνήμη²¹ έτσι κι αλλιώς ακολουθεί μηχανισμούς επιλογής: «Σ' τα λέω όπως μ' έρχονται. Μπορεί και να τα μπερδεύω. Τα πηγαίνω όπως με πηγαίνουν» (σελ. 177). Ο συγγραφέας βρίσκει τρόπους λογοτεχνικούς για να περνάει εντέχνως από το ένα στο άλλο θέμα: με μια λέξη, μια φράση, έναν συνειρμό, μια εικόνα. Π.χ. «Είπα, η μάνα του, και σκέφτομαι τη δικιά μου. Που είχε γράψει σ' ένα χαρτόνι τα πράγματα που μας κλέψανε απ' το σπίτι οι Βούλγαροι στην Κατοχή» (σελ. 91) και μ' αυτό βρίσκει αφορμή να ξεδιπλώσει τις μνήμες της από το '41* ένα κίτρινο φουστάνι (σ. 126-148, 198) που βλέπει σε μια βιτρίνα στην Αλεξανδρούπολη της δίνει αφορμή να διηγηθεί τις τραγικές της εμπειρίες από τον Εμφύλιο: «Και με το που το βλέπω και ζαλίζομαι έρχεται στο νου μου το άλλο φουστάνι. / Εκείνο που είδα όταν τρέξαμε να δούμε, να γιορτάσουμε την απελευθέρωση» (σελ. 127).

Τρίτο χαρακτηριστικό της αφηγηματικής τεχνικής του Γ. Σκ. είναι η χρήση της «αρχής του επαναλαμβανόμενου μοτίβου», αρχής χαρακτηριστικής του λαϊκού αφηγηματικού αυτοβιογραφικού λόγου. Η αυτοβιογραφία είναι αποτέλεσμα των επιλογών της μνήμης αλλά και της μεταξύ τους διαπλοκής και διασύνδεσης. Είναι τα θέματα που κυριαρχούν στη συνειδηση του αφηγητή, ο οποίος σε κάθε ευκαιρία ανακαλεί στη μνήμη του επιλεκτικά και επαναλαμβάνει

20. Γ. Σκαμπαρδώνης, ό.π.

21. Για την έννοια βλ. ενδεικτικά Ελεωνόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Όρια και αντιστάσεις της λαϊκής μνήμης: από τις πολιτισμικές αναβιώσεις στην πολιτισμική επιβίωση», στον τόμο *Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφάνσεις*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994, Αθήνα 1996, σ. 133 κ.ε., υποσημ. 4. – Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1999. Βλ. και υποσημ. 31 της παρούσας εργασίας.

σχεδόν στερεότυπα κάποια συγκεκριμένα θέματα²². Η αφηγήτρια του βιβλίου μάς επαναφέρει συχνά:

•το πεθαμένο παιδί της και τις ενοχές της: θεωρεί τον εαυτό της ένοχο για το χαμό ενός παιδιού της, επειδή, έγκυος ούσα, παρακαλούσε αν ήταν κι αυτό κορίτσι, να πεθάνει, για να αποφύγει την απόρριψή της από τον άντρα της και την οικογένειά του²³. Νιώθει δηλαδή ένοχη και για το μόνο λόγο που δικαιολογεί την επί γης ύπαρξή της: να φέρνει στον κόσμο τη ζωή (π.χ. σ. 15-16, 156, 205, 208, 210). Η τραγικότητα του θέματος εντείνεται από το γεγονός ότι αυτό το πεθαμένο της παιδί ήταν το μοναδικό αρσενικό που έφερε στον κόσμο...

•τις φοβίες της με το νερό (π.χ. σ. 17, 59, 126): οι περισσότερες γυναίκες, υπερευαίσθητες την περίοδο της εγκυμοσύνης τους, έχουν αναπτύξει σε μεγαλύτερο βαθμό την αίσθηση του «φόβου του φόβου». Ενώ την αίσθηση του πανικού που επιφέρει η αίσθηση του ασθενούς ότι βρίσκεται υπό την επίδραση εξωγενούς ερεθίσματος, του νερού εδώ. Επειδή μάλιστα ο πάσχων αναγνωρίζει το παράλογο των φόβων του, η όλη κατάσταση δημιουργεί σημαντική δυσλειτουργία στην καθημερινή του ζωή, όπως άγχος, ταχύπνοια, ταχυκαρδίες, λιποθυμικές τάσεις: «Είχα πολύ μεγάλη κοιλιά και μου λεν ότι θα κάνω τέσσερα. Έχω για τέσσερα παιδιά νερό μέσα στην κοιλιά μου. / Κρατάω όλα τα νερά, δεν βγάζω τίποτα. Τα κρατούσε ο οργανισμός μου και φοβόμουν ότι θα έπνιγε τα μωρά» (σελ. 18-19). Ο φόβος της έχει τις ρίζες του στην παιδική της ηλικία, όταν σε μια σχολική εκδρομή παρ' ολίγο να πνιγεί στη λιμνοθάλασσα της Βιστωνίδας (σελ. 60-61). Η γυναίκα εξάλλου είναι συνδεδεμένη με το νερό και τους χυμούς της ζωής γενικά. Ο άνθρωπος έχει τη μοίρα του νερού που τρέχει και κυλά, τον που έχει τη μοίρα του νερού είναι σε ίλιγγο, πεθαίνει κάθε λεπτό, κάτι από την ουσία του καταρρέει αδιάκοπα²⁴. Το νερό λοιπόν είναι ταυτόχρονα δύναμη ζωής και θανάτου, πηγή και τάφος όλων των πραγμάτων. Συμβολίζει τη Μεγάλη Μητέρα, συνδέεται με τη γέννηση, την παγκόσμια μήτρα, την πρώτη ύλη (prima materia), τη ζωή, σχετίζεται με την κυκλική κίνηση του αίματος και του χυμού της ζωής σε αντίθεση με την ξηρασία και τη στατική κατάσταση του θανάτου²⁵,

•η περιγραφή της γέννησης των παιδιών της: δεν χρειάζεται καμμία επεξήγηση η σχέση της γυναίκας μ' αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή της ζωής της,

•η μοναξιά της: το βιβλίο είναι ένα «πικρό τραγούδι μοναξιάς» που συγχνοτραγουδά η ηρωίδα σε κάθε ευκαιρία («κρυφομαραίνομαι μοναχή»), εξ αφορμής της απουσίας του άντρα της, ο οποίος είτε εργάζεται, είτε, κυρίως,

22. Πρβλ. Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών», ό.π., σ. 252.

23. Για τη στάση μεγάλης μερίδας του παραδοσιακού κόσμου έναντι των νεογέννητων κοριτσιών βλ. Δ. Οικονομίδης, «Η κοινωνική θέσις της Ελληνίδος...», ό.π., σ. 75-87.

24. G. Bachelard, *L'eau et les rêves. Essai sur l'imagination de la matière*, Librairie José Corti, Paris 1997², [1942], 8. Βλ. τώρα *Το νερό και τα όνειρα* (μετάφρ. Έλση Τσούτη) εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1985.

25. Βλ. ενδεικτικά Τζ. Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων*, μετάφρ. Ανδρέας Τσάκαλης, εκδόσεις Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1992, σ. 344-346.

επειδή διασκεδάζει τις νύχτες με τους φίλους του και την εγκαταλείπει μόνη: «Ο Σταύρος πολλές νύχτες δεν έρχεται στο σπίτι, στο δωμάτιο. Πάει παρέα με άλλους άντρες, απ' την Εταιρία, στην Ξάνθη ή σε κοντινά χωριά. Γλεντάνε...» (σελ. 35, βλ. και 16, 32, 37, 64, 231). Εξάλλου, όπως λέει, «ποτέ δεν τον κατάλαβα. Ούτε στις καλές του, ούτε στις κακές του. Πάντα μου φαινότανε κλειστός, σκοτεινός κι επίφοβος» (σ. 200). Δεν είναι τυχαίο ότι οι λιγοστές αποδράσεις της από την αβάσταχτη καθημερινότητά της, αυτά τα διαλείμματα ζωής δηλαδή (δυο - τρεις εκδρομές με την οικογένειά της, κάποια γλέντια επί τη ονομαστική εορτή συναδελφών του άντρα της, οι επισκέψεις στους δικούς της, η νοητή επικοινωνία με τον νεκρό πατέρα της) περιγράφονται αναλυτικά από την αφηγήτρια.

Το τρένο, σύμβολο της φυγής, αλλά και ως στοιχείο που εντείνει τον πόνο όσων μένουν μόνοι και περιμένουν, έχει ιδιαίτερη θέση στο κείμενο (σ. 39-40): η ηρωίδα το περιμένει σαν άντρα, στο ίδιο μέρος, την ίδια ώρα, παρέα με τις ίδιες γυναίκες: «Περιμένουμε, τότε, να περάσει το τρένο, να το χαιρετήσουμε. Κι έρχεται κάθε μέρα. Πάντα. Στις επτά παρά είκοσι./ Το περιμένουμε σαν να έχουμε ραντεβού με κάποιον άντρα./ Κι εμφανίζεται ξαφνικά. Ενώ περνάει, εμείς κουνούμε τα χέρια και φωνάζουμε ...» (σελ. 39),

- η θρησκευτικότητα: το Θείο, και ειδικότερα η προστάτις του χωριού της ηρωίδας Αγ. Μαρίνα, που έσωσε το χωριό από ομαδική σφαγή που ετοιμάζαν οι Βούλγαροι, αναφέρεται πολλές φορές, αντιπροσωπευτικό δείγμα της θρησκευτικής συμπεριφοράς του λαϊκού ανθρώπου, (π.χ. σ 105, 107, 133, 134, 207). Εξάλλου διάχυτος είναι ο φόβος της θεϊκής τιμωρίας, επειδή «υφάρπαξε» τον άνδρα της από την ξαδέλφη της (π.χ. σ 25, 29).

- Τελευταίο, αλλά πρώτιστο αξιολογικά (λόγω του αριθμού των εμφανίσεών του) θέμα είναι η σχέση της με την πεθερά και την κουνιάδα της (π.χ. βλ. 66, 152, 157, 160, 161, 199-201, 203-204, κ.α.): η πεθερά της την κρατά χρόνια ανύπαντρη με το γιο της, της κάνει μάγια για να πεθάνει, χύνει το γάλα στην αυλή και δεν της το δίνει, πεθερά και κουνιάδα παρ' ολίγο θα πουλούσαν ένα θηλυκό της παιδί, την κατηγορούν ότι θα τους πάρει το σπίτι ή ότι «τρώει» τα χρήματα του άντρα της μαζί με τα μικρά της κορίτσια, κ.λπ., αλλά ουσιαστικά επειδή «Όλη η αμαρτία μου ήταν που έχω κάνει κορίτσι» (σ. 161, βλ. και 155, 156, 157), δείγμα της στάσης ενός μεγάλου τμήματος του λαού στο θέμα του φύλου του νεογέννητου παιδιού. Ο άντρας της είναι παρών στις περισσότερες συγκρούσεις, αλλά δεν κάνει τίποτα για να τις αποτρέψει (σελ. 199).

Σ' αυτό το θέατρο του παραλόγου που ζει, ένα από τα βράδια της μοναξιάς της, βγήκε βόλτα στο Νέστο, για να δει τη γέφυρα που οικοδομούσε η εταιρεία που εργαζόταν ο άντρας της. Ένωσε σα να την έχτιζαν κι εκείνη μέσα στα καλούπια, διανοήθηκε προς στιγμήν να πνιγεί: «Κι όπως βλέπω τα τσιμέντα νιώθω ότι εμένα, εμένα χτίζουνε μέσα σ' αυτή τη μεγάλη γέφυρα. Εμένα τσιμεντάρουνε μέσα σ' αυτά τα βαριά καλούπια» (σελ. 56). Έχουμε ασφαλώς μια σύγχρονη εκδοχή του θρύλου του γεφυριού της Άρτας²⁶. Να λοιπόν μια ακόμη επίδραση του δημοτικού τραγουδιού και ένας πετυχημένος μεταπλασμός της από τον Γ. Σκ. Η γυναίκα του πρωτομάστορα, κατ' επιθυμία ανώτερης βούλησης,

θυσιάζεται για να στεριώσει το γεφύρι. Η ηρωίδα του βιβλίου μας βλέπει και τη δική της ζωή σαν τμήμα που έπρεπε να καταβάλει για να συνεχίσει την πορεία του ο κόσμος. Ζει κατά τις επιθυμίες των άλλων, υπάρχει μόνο για τους άλλους, θύμα μιας «φυσικής τάξης πραγμάτων», του γυναικείου πεπρωμένου. Είναι τελικά «μια αντι - ηρωίδα, μια γυναίκα που δεν είναι τραγικό πρόσωπο, αλλά παθητικός φορέας ρόλων, μια μηχανή»²⁷. Και όμως επιβιώνει, αντέχει, πιστεύει στη Θεία Δίκη, η οποία τιμωρός έχει ήδη επέλθει «επί τας κεφαλάς» όσων την ταλαιπώρησαν. Η πίστη αυτή πιθανώς την στερεώνει, της ενισχύει τη διάθεση για ζωή : «*Η μια, η πεθερά μου, πέθανε νηστικιά και ξετραχηλισμένη./ (...) Η άλλη, η κουινιάδα μου η Δόμνα, είναι τρελή, δεμένη ακόμα με το σύρμα, και δεν πάει να τη δει κανείς*» (σ. 162). Έτσι, προσπερνά αυτή την παρανοϊκή πραγματικότητα, αν και τη φτάνουν μέχρι τον ανώτερο παραλογισμό: Αποπειράται να σκοτώσει την πεθερά και την κουινιάδα της: «*Γυρνάω το όπλο αντίκρου στη μάνα. Στην κόρη και στο γιο./ Και το μωρό ριγμένο στο πάτωμα να κλαίει./ Πέφτουνε στα γόνατα και σέρονονται και ζητούνε συγχώρεση./ Και τους έχω με το δίκαννο και θα τους σκότωνα άμα δε ζητούσανε συγγνώμη./ Είναι στα γόνατα και κλαίνε./ Δέχεται η πεθερά μου ότι αυτή τα έκανε όλα./ Γυρνάω και πετάω το όπλο στην αυλή...*» (σ. 203). Ο Γ. Σκ. βαδίζει σε πολύ σκληρούς, αλλά ρεαλιστικούς αφηγηματικούς δρόμους, τίποτε δεν φαίνεται να είναι «λογοτεχνικά κατασκευασμένο». Επισημαίνω, επίσης, ότι αυτή ακριβώς η σκληρή ρεαλιστική απεικόνιση του παραδοσιακού κόσμου της οικογένειας καταρρακώνει το «οικογενειακό ειδύλλιο» που προσπάθησαν παλαιότερα να παρουσιάσουν κάποιοι λαογράφοι, απογυμνώνει το μύθο που καλλιέργησαν κάποιοι αστοί ηθογράφοι για τις παραδοσιακές οικογενειακές σχέσεις. Τέτοια απομυθοποίηση πετυχαίνουν ακόμη μόνο οι ευτράπελες λαϊκές διηγήσεις²⁸. Τα παθήματα της πεθεράς της από την άλλη της νύφη (την κρατά έγκλειστη σ' ένα αχούρι, νηστική, ξυλοκοπούμενη, της παίρνει τη σύνταξη και τελικά την πνίγει με τον φιδέ που της ετοιμάζει για φαγητό, σ. 164-165, 167, 169-170, κ.ά.), ή η (ανεκτέλεστη τελικά) απόφασή της να έλθει στην κηδεία της με κόκκινη μπλούζα («*της το είχα τάξει να πάω με κόκκινη μλούζα*», σ. 170) και πάμπολλες άλλες σκηνές, με το «μαύρο χιούμορ» της αφήγησης «απομακρύνει το κείμενο από την παγίδα να θεωρηθεί ηθογραφία και το κάνει μια αφήγηση που βρίσκεται κοντά στην πραγμα-

26. Βλ. σχετικά Γ. Μέγας, «Το τραγούδι του "γεφυριού της Άρτας". Συγκριτική μελέτη», *Λαογραφία* 27 (1971), 27-212. - Κ. Ρωμαίος, Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας», *Λαβύρινθος* 1 (1973-74), σ. 65-75. - Δ. Οικονομίδης, «Θυσία εις οικοδομήματα (το τραγούδι του "Γεφυριού της Άρτας")», στο βιβλίο του Από τα δημοτικά μας τραγούδια, τόμος Α'. Εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1997, σ. 80-203.

27. Κ. Καλημέρης, «Λόγος αντιηρωικός», *Διαβάζω*, τχ. 420 (Ιούλιος-Αύγουστος 2001), σ. 54.

28. Βλ. Μ. Μερακλής, *Ευτράπελες διηγήσεις. Το κοινωνικό τους περιεχόμενο*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας. Αθήνα 1980, σ. 22 κ.ε., 40 κ.ε. και passim. - Μ. Γ. Σέργης, «Παραλλαγές ευτράπελων διηγήσεων από την Απειράνθο Νάξου», *Απεραθίτικα*, τχ. 2 (17), Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1998, σ. 57- 58. - Χρ. Χατζητάκης-Καψωμένου, «Διακωμώδηση και διακωμωδούμενοι σε ευτράπελες διηγήσεις από τη Δυτική Μακεδονία», στον τόμο Χρ. Χατζητάκης-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 128 κ.ε.

τικότητα του λαϊκού πολιτισμού αλλά και στον παραλογισμό του σύγχρονου θεατρικού λόγου»²⁹.

Ένα ακόμη, πολύ επιτυχημένο, λογοτεχνικό εύρημα του Γ. Σκ. είναι, νομίζω, η επανειλημμένη χρήση του ονείρου³⁰, η διήγηση δηλαδή από την ηρωίδα ενός ονείρου της, μετά από κάποιες έντονες συνήθως εμπειρίες που προηγήθηκαν (π.χ. σ. 20-21, 33, 34, 192, 207, 232-233).

Οι σχέσεις της λαογραφίας με την ιστορία και ειδικότερα την προφορική ιστορία είναι ικανοποιητικά μέχρι σήμερα μελετημένες³¹. Η προφορική ιστορία

29. Κ. Καλημέρης, «Λόγος αντιηρωικός», ό.π., σ. 54. Απόδειξη ότι είναι «θεατρικό» το κείμενό του, είναι το «ανέβασμά» στη σκηνή «Μελίνα Μερκούρη» του Βασιλικού Θεάτρου τη θεατρική περίοδο 2001-2002, από το Κρατικό Θέατρο Β. Ελλάδος, σε σκηνοθεσία Σωτ. Χατζάκη.

30. Βλ. Σ. Φρόιντ-Ντ. Οπενχάιμ, *Όνειρα στη λαογραφία*. Μετάφραση Ζ. Σαρίκας, εκδόσεις Νησίδες, Αθήνα 1999. - Ch. Stewart, «Fealds in Dreams: Anxiety, Experience and the Limits of Social Contructionism in Modern Greek Dream Narratives», *American Ethnologist* 24 (1997), σ. 877-894. - Ο ίδιος, «Τα όνειρα θησαυρών ως ασυνειδητές ιστοριοποιήσεις», στον τόμο Χρ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός...*, ό.π., σ. 120-127. - Μ. Μερακλής, «Τυπολογία ονείρων», στο βιβλίο του Έντεχνος λαϊκός λόγος, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 265-270. - Δημ. Κυρτάτας (επιμ.), *Όψεις ενυπνίου. Η χρήση του ονείρου στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993. - Ιω. Κυριακάκης, «Λαϊκές και επιστημονικές ερμηνείες των ονείρων. Ερμηνευτικά συστήματα και κοινωνικές σχέσεις», *Διαβάζω*, τχ. 404 (Φεβρουάριος 2000), σ. 114-119, όπου και άλλη ξενόγλωσση (κυρίως) βιβλιογραφία. - Αφιέρωμα του περιοδ. Αρχαιολογία, τχ. 80 (Σεπτέμβριος 2001), *Το όνειρο στη νεότερη Ελλάδα*. Εκτενή βιβλιογραφία για την πλούσια βυζαντινή παράδοση βλ. Μ. Βαρβούνης, *Όψεις της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 1995, σ. 95, υποσημ. 14 και 15.

31. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Ελ. Αλεξάκης, «Σχέση Λαογραφίας και Ιστορίας». Ακαδημία Αθηνών. *Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού, Επιστημονικές ανακοινώσεις*, Αθήνα 1984, σ. 81-91. - Γρ. Γκιζλής, «Οι παραδόσεις ως πηγή εθνοϊστορίας των Θρακών», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45-55. - Μ. Μερακλής, «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», στο βιβλίο του *Λαογραφικά ζητήματα*, εκδόσεις Χ. Μπούρα, Αθήνα 1989, σ. 15-25. - P. Tompson, *The Voice of the Past...*, ό.π. - J. Vansina, *Oral Tradition as History*. London-Nairobi 1985. - R. Finnegan, *Oral traditions and the verbal arts. A guide to research practices*. London and N. York, Routledge, 1992, σ. 47-49. - L.-J. Calvet, *Η προφορική παράδοση*. Μετάφραση Μ. Καρυσσέμου, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ. 111 κ.ε. - Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφία και ανθρωπιστικές σπουδές*, Θεσσαλονίκη 1981. - Η ίδια, *Λαογραφικά μελετήματα II*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 1993, σ. 227-270. - Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Αδ. Ισμηλιδάου, Α. Παναγιωταρέα, κ.ά., «Προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8 (Οκτώβριος 1989), σ. 39-57. - Έ. Βουτυρά, «Η Λαογραφία της Άλκης και η προφορική Ιστορία», ό.π., 58-61. - Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (εκδ.), *Η Έξοδος*, τ. 1-2, Αθήνα 1980-1982. - Έ. Παπαδημητρίου, *Ο κοινός λόγος*, τ. 1-4, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1975-1979. - R. Hirschon-Φιλίππáκη, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στον τόμο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 329-356. - A. Collard, «Διερευνώντας την "κοινωνική μνήμη" στον ελλαδικό χώρο», ό.π., σ. 357-389. - Σ. Δημητρίου - Κοτσώνη και Σωτ. Δημητρίου, *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996. - Φρ. Αμπατζοπούλου, «Ιστορία και μυθοπλασία: οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις πολέμου», στον τόμο *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, επιμέλεια Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παν/μίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994, σ. 25 - 54. - Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά των εκλογών (1920 - 1981) από ένα Ναξιότικο χωριό. Συμβολή στη «Λαογραφία των εκλογών» και στη μελέτη του Κυκλαδικού χώρου*, πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα 1998, σ. 13 - 18 και passim. - Ρ. Βαν Μπούσχoten, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 - 1950)*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1997. - Η ίδια, *Πέρασαμε πολλές μπότες, κορίτσι μου*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1999. - Μ. Κλιάφα,

διευρύνει τους ορίζοντες της λαογραφικής επιστήμης, με τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί (κυρίως ως προς το θέμα της έμφασης που δίνεται στην υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων από τον αφηγητή), που επίσης έχουν κατά καιρούς επισημανθεί³². Η προφορική ιστορία είναι μια «ιστορία από τα κάτω», αφού θεωρεί την ιστορία μέσα από την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων. Η σύνδεσή της αυτή ενέταξε στο επιστημονικό της πεδίο και την έννοια της συλλογικής μνήμης³³. Σήμερα πλέον, μετά και την εμφάνιση της σχολής των Annales, με την αναγνώριση της σχετικότητας που υπάρχει σ' όλες τις (γραπτές ή προφορικές) ιστορικές πηγές, η προφορικότητα αποκτά ισότιμη θέση ανάμεσά τους.

Στην περίπτωση μας έχουμε κάτι επιπλέον. Έχουμε μια «λογοτεχνημένη προφορική ιστορία», τις μνήμες, την ιστορική συνείδηση, την ιδεολογία του ίδιου του λογοτέχνη, ο οποίος υπό το συγγραφικό πρόσχημα της αυθεντικής μαρτυρίας³⁴ είναι το «φερέφωνο» των αυθόρμητων ιστορικών σκέψεων της λαϊκής γυναίκας. Η λογοτεχνία δεν υπακούει στις απαιτήσεις μιας συστηματικής επιστήμης, έχει τους δικούς της κανόνες, υπηρετεί δικούς της σκοπούς, την υπηρετούν πρόσωπα με συγκεκριμένες εμπειρίες, προϋδεασμούς και πολλή φαντασία. «Η μυθιοιστορηματική μυθοπλασία δεν υπόκειται στις μεθόδους και στην τεκμηρίωση της ιστορικής έρευνας. Αν πρόθεση του λογοτέχνη ήταν να κάνει επιστήμη, θα αυτοκαταργούνταν ως λογοτέχνης...». Κάθε λογοτέχνης, όμως, όπως και κάθε άνθρωπος, «έχει μιαν ορισμένη γνώση της κοινωνίας εντός της οποίας τοποθετεί τη δράση των ηρώων του, έχει και μιαν ορισμένη γνώση και αίσθηση του ιστορικού χώρου, γι αυτό τα πρόσωπά του διαθέτουν ιστορικότητα...»³⁵. Η Ιστορία, υπάρχει πριν και πίσω από το συγγραφέα και το έργο του, προηγείται. Το ερώτημα λοιπόν είναι πάντοτε: ποια Ιστορία. Εξάλλου,

Σιωπηλές φωνές. Μαρτυρίες Θεσσαλών για τον 20ό αιώνα, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2000. – Μ. Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα 2000. – Χρ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, ό.π., με πολλές ενδιαφέρουσες εργασίες, τις οποίες παραλείπουμε να αναφέρουμε λόγω στενότητας χώρου. – Τελευταία –χρονικά- βιβλιογραφική συμβολή στο θέμα είναι ο τ. 107Α της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, με επιμ. Μ. Θανοπούλου - Αλ. Μπουτζουβή και τίτλο *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*, έκδοση του Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 2002, με πολύ ενδιαφέρουσες εργασίες.

32. Βλ. π.χ. L-J. Calvet, ό.π., σ. 120 κ.ε.

33. Ευ. Αυδίκος, «Λαογραφία και προφορική ιστορία: ιστορικό βάθος και προοπτικές», στον τόμο Χρ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία...*, ό.π., σ. 157.

34. Για τις *σχέσεις λογοτεχνίας και ιστορίας* βλ. ενδεικτικά: Τ. Γριτσόπουλος, «Η ιστορική όλη ως θέμα της λογοτεχνίας», *Παρνασσός*, τ. Γ' (1961), σ. 239-253. - Αλεξ. Αργυρίου, *Αναμνηστικές σε δύσκολους καιρούς*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 52. - Ρ. Γαλανάκη, «Λογοτεχνία και ιστορία», *Εντευκτήριο* 28-29 (φθινόπωρο-χειμώνας 1994), σ. 40-46. - Β. Αθανασόπουλος, *Η μυθοπλασία της ιστορίας ως πρότυπο δημιουργικής δράσης*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 161-164. - Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Συμπόσιο με θέμα Η ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Αθήνα 1997.

35. Αγγ. Ελεφάντης, «Ορθοκωστά», *Ο Πολίτης*, τχ. 126 (Ιούνιος - Ιούλιος 1994), σ. 62.

όπως υποστηρίζει ο Θ. Βαλτινός σε συνέντευξή του «Η Ιστορία υπάρχει σε κάθε βιβλίο. (...). Κανένας που γράφει ένα βιβλίο δεν μπορεί να την αγνοήσει. Γιατί ακόμα και αν το αποπειραθεί, δεν θα τον αγνοήσει εκείνη. Είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρα και ανασαίνει (...). Αυτή άλλωστε είναι και η μεγαλύτερη παγίδα. Πώς θα χειριστείς τα πράγματα ώστε να μην πέσεις μέσα της. Πώς θα αποφύγεις να μηρυκάζεις τα τετριμμένα, τα προφανή, να περιγράφεις δηλαδή αντί να στοχάζεσαι. Να ονειρεύεσαι. Αυτή η αντινομία πιστεύω ότι ορίζει την κρίσιμη σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας». 'Όταν μάλιστα είναι δεδομένο ότι «η λογοτεχνία (...) μυθολογεί. Και μυθολογώντας παραμυθείται»³⁶. Η Ιστορία, από την άλλη, με το να συνθέτει μεγαλύτερες ενότητες συνθλίβει «τις λεπτομέρειες και τους φορείς μέσα σε αφαιρετικά σχήματα, που κρίνει από τη σκοπιά της, επαρκή και αναγκαία, ενώ αποκλείει όσα ρευστά στοιχεία δεν περατώνονται»³⁷. Η λογοτεχνία δίνει τις ατομικές και συλλογικές καταστάσεις στην ανθρώπινη εκδοχή τους, μιλά για τον ανθρώπινο πόνο γενικά. Τα λογοτεχνικά βιβλία, όπως και όλα τα βιβλία, «...γράφονται από ανάγκη και μόνο. Όπως και από ανάγκη άλλωστε διαβάζονται. Ανάγκη να απαλλαγεί κανείς από τους εφιάλτες του ή να δώσει σχήμα στα όνειρά του»³⁸.

Ο λογοτέχνης που αποφασίζει να μεταφέρει στο έργο του ιστορικά γεγονότα, χρειάζεται λεπτούς χειρισμούς, εφ' όσον δεν θέλει να κάνει προπαγάνδα σαν στρατιώτης στην οποιαδήποτε ιδεολογία. Προσπαθεί να καλύψει με την αφήγηση του ένα όσο πιο ευρύ φάσμα της απρόσιτης και πολύμορφης αλήθειας, γι' αυτό σφειλει να κινείται έντιμα και συμμετρικά ανάμεσα στην ιστορική του μνήμη και τη φαντασία του. Βεβαίως η ιστορική συνείδηση του συγγραφέα «δεν μπορεί να διαφέρει σημαντικά από τη «λογοτεχνική του συνείδηση» ή ότι «για τον λογοτέχνη ιστορία είναι το ανθρώπινο δράμα μέσα σε μια πολύ συγκεκριμένη και ταυτόχρονα συμβολική σχέση τόπου, χρόνου και γλώσσας»³⁹. Το πραγματικό στην Τέχνη «είναι ελάχιστα πειστικό και φοβερά επικίνδυνο»⁴⁰. Μα και για τη λαογραφία το ζητούμενο δεν είναι το δίλημμα υποκειμενικό/αντικειμενικό, αλλά το πώς τα άτομα μιας κοινωνίας συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν τους, ποια «ιστορία» δημιουργούν, ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην παγίωση στερεοτύπων και αφοριστικού τύπου κρίσεων για πρόσωπα και γεγονότα, κ.λπ., τελικά, πώς διαμορφώνουν την ταυτότητά τους στο παρόν⁴¹. Οι πλέον αντιπροσωπευτικοί νεοέλληνες λογοτέχνες, συνεχιστές της παράδοσης των ομοτέχνων τους του 19^{ου} αι.⁴²,

36. Θ. Βαλτινός, «Η επικίνδυνη αναγκαιότητα της μνήμης», *Αντί*, τχ. 557 (5 Αυγούστου-2 Σεπτεμβρίου 1994), σ. 51 και 48.

37. Αλεξ. Αργυρίου, *Αναφηλαφήσεις...*, ό.π., σ. 51 - 52.

38. Θ. Βαλτινός, ό.π., σ. 50.

39. Ρ. Γαλανάκη, «Λογοτεχνία και ιστορία», ό.π., σ. 42.

40. Θ. Βαλτινός, ό.π., σ. 49.

41. Για όλα αυτά βλ. αναλυτικά Μ. Γ. Σέργης, *Εφημερίδες και λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού*, Αθήνα 2000.

42. Βλ. σχετικά Τ. Γριτσόπουλος, «Η ιστορική ύλη ως θέμα της λογοτεχνίας», *Παρνασσός Γ'* (1961), σ. 239-253.

αλλά και του Στρ. Τσίρκα, του Αλ. Κοτζιά, του Α. Αλεξάνδρου, οι οποίοι συναιρούν σήμερα επιτυχώς τη λογοτεχνική τους δεινότητα με την Ιστορία, είναι ο Θ. Βαλτινός, με τα «κλασικά» του πλέον και πολυσυζητημένα⁴³, *Η κάθοδος των εννιά*, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, *Στοιχεία για τη δεκαετία του 60*, *Ορθοκωστά*, *Ημερολόγιο 1836-2011*, η Ελ. Σαραντίτη με το *Ο κάβος του Αγίου Αγγέλου* (Καστανιώτης, 2000, έκτη έκδ.) και *Ποθητή*. Χρόνια σαν τη φωτιά (Καστανιώτης, 2002), ο Κ. Βούλγαρης με *Τα άλογα της Αρκαδίας* (Πόλις, 2002) και *Στο όνειρό μου πάντα η Πελοπόννησο* (Γαβριηλίδης, 2001), ο Κ. Ακρίβος *Κίτρινο ρώσικο κερί* (Κέδρος 2001), κ.ά.

Η ηρωίδα του Γ. Σκ., για να περάσουμε από τη θεωρία στην πράξη, συνειρμικά φέρνει στο προσκήνιο της αφήγησής της **μόνο** τις τραγικές μνήμες της από την Βουλγαροгерμανική κατοχή της Θράκης και της Μακεδονίας και τον μετέπειτα Εμφύλιο. Θυμάται, μέσα από τη δική της οικογενειακή περιπέτεια, ως αποδέκτης της φρίκης και όχι ως συνδημιουργός της· δεν θα ήταν εξ άλλου νομίζουμε συμβατό με τη νεαρή ηλικία της και τον τρόπο της μέχρι τότε κοινωνικοποίησής της⁴⁴. Ήταν παιδί 14-15 περίπου ετών, ήταν αδύνατο να μείνει ανέγγιχτη από την τραγικότητα των γεγονότων. Ο Γ. Σκ. γνωρίζει πως η ανασύνθεση του παρελθόντος αντικατοπτρίζει την ταυτότητα του υποκειμένου που την επιχειρεί, και έτσι αποδεικνύει πως ο αυτοβιογραφικός λόγος δεν περιορίζεται μόνο στην περιγραφή κάποιων συμπεριφορών, αλλά πρέπει να φανερώνει τις διαδικασίες που οδηγούν σ' αυτές τις συμπεριφορές, να καταδεικνύει την πορεία της διαμόρφωσης του αυτοβιογραφούμενου Εγώ. Φυσικά η ηρωίδα θυμάται εικόνες φρίκης από τους Γερμανούς και τους φασίστες Βουλγάρους και, όπως λέει, θέλει να ξεχάσει, αλλά δεν μπορεί, όπως όλη η γενιά της, συμπληρώνουμε εμείς (σ. 119) : την έξωση των Ελλήνων από τα σπίτια τους και την αρπαγή των υπάρχόντων τους (σ. 93-94), τους εκτοπισμούς στη Βουλγαρία (σ. 94), τις δολοφονίες μικρών παιδιών (σ. 94), τις προσπάθειες των Βουλγάρων να αλλοιώσουν την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων (με την απαγόρευση να μιλούν ελληνικά, την παραποίηση της Ιστορίας, την εκδίωξη Ελλήνων ιερέων, την αλλαγή των ονομάτων, ακόμη και των νεκρών στο νεκροταφείο, (σ. 94, 97), τη σπορά του μίσους (σ. 95), τα καταναγκαστικά έργα (σ. 107, 113 - 114), την προδοτική συμπεριφορά κάποιων Ελλήνων (σ. 98, 112, 132, 135, 140), την πείνα (σ. 99 - 102), κ.ά.. Από αυτήν την κατάσταση αποδελτιώνω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Κι αρχίζει να πεθαίνει ο κόσμος απ' την πείνα./ Ο Σοφοκλής ο κουρέας πάει, πρησμένος απο την ασιτία, μπροστά στη βουλγαρική διοίκηση, φωνάζοντας "Χλέπα νέμα! Χλέπα νέμα!. Δεν έχω να φάω./ Βγαίνει, τότε, ένας γραμματέας, ένας μπέρνιχ, και του πετάει μια κόρα ψωμί./ Το παίρνει ο Σοφοκλής το ψωμί, το δαγκώνει και πέφτει. Και μένει εκεί, νεκρός./ Πετάγεται, τότε, ένα παιδί, απ' τη γωνιά, ο Γιαννούλης ήτανε, της μπάμπιως της Ρο-

43. Ειδικότερα για την Ορθοκωστά βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στο V. Calotychos, «Wrighting Wrong, (Re)Righting (Hi)story: "Orthotita" and "Ortho-graphia" in Thanassis Valtinos's *Orthokostas*», *Gamma*, 8 (2000), σ. 164-165.

44. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως δεν υπήρξαν χιλιάδες περιπτώσεις κοριτσιών της ηλικίας της που συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση και έγραψαν σελίδες δόξας. Επεξηγούμε όμως γιατί αυτή η στάση της

γδίας και χώνει το δάχτυλό του στο στόμα του πεθαμένου, βγάζει τη δαγκαμένη την μπουκιά και την τρώγει» (σ. 99-100).

Όσον αφορά τον Εμφύλιο (σ. 127 κ.ε.), περίοδο εν πολλοίς μυθοποιημένη, όπου συμφύρονται «αγιογραφίες», «δαιμονολογίες», «αποσιωπήσεις», «κομματικά συμφέροντα» κ.ά., δεν αναφέρεται αναλυτικά σε ευρέως γνωστά γεγονότα (απλώς σε μια αποστροφή της μνημονεύει τις σφαγές του Δοξάτου, των Κερδουλίων, της Χρυσούπολης και της Δράμας, που είχαν ακουστεί στο χωριό της, (σ. 106-107). Ανασυνθέτει όλο εκείνο το ζοφερό κλίμα, «τα δεύτερα ανταρτικά», όπως τα ονομάζει (σ. 139), με επιλεκτικές και πάλι αναφορές μέσα από οικογενειακές περιπέτειες με πρωταγωνιστή τον πατέρα της. Ο τελευταίος, τον λατρεύει η ηρωίδα, είναι «δεξιός» στα πολιτικά του φρονήματα, είναι ο κοινοτάρχης του χωριού, αλλά τυγχάνει ευρείας αποδοχής από τους συγχωριανούς του («Ο μπαμπάς μου ήτανε δεξιός, αλλά τους βοηθούσε όλους. Και είχε κάνει μέχρι και φυλακή για να σώσει έναν κομμουνιστή», (σ. 142), και διακινδυνεύει τη ζωή του προκειμένου να γλυτώσει το χωριό από την αλληλοσφαγή. Ο Γ. Σκ. κινείται με εντιμότητα μέσα στη «δύσκολη» αυτή περίοδο. Καταγγέλει τελικά τον εμφύλιο σπαραγμό μέσα από τη φρίκη του, από τις επιπτώσεις του : «Και βλέπω σκόρπιους καπνούς. Σκισμένα ρούχα. Παπούτσια στο δρόμο. Κεφάλια κομμένα. Ξύλα, ρόπαλα ριγμένα./ Ποδάρια πεταμένα. Ακίνητα μερικά σώματα, μπρουμιστά./ Άλλα πλάγια, κουβαριασμένα./ Αντάρτες με τα γένια, σκοτωμένοι./ Και στρατιώτες στο χακί./ Κι Εγγλέζοι, ξανθοί. Κι άλλοι ρούσοι, αμούστακα παιδιά./ Ένας μουσουλμάνος, Πομάκης, σε σαλβάρια, έχει μια πληγή στα πλευρά. Βογκάει πεσμένος πλάγια. Βγάζει μαύρους αφρούς. Και σέρνεται./ Ένας αράπης, μεγαλόσωμος, ανάσκελα, με τη στολή, μέσα στο αίμα./ Και με μισό κεφάλι...» (σ. 131-132). Δεν παρεκκλίνει προς καμμία «πλευρά», η κάθε μια δίνεται μέσα από την εικόνα της άλλης⁴⁵. Απ' αυτήν την εικόνα εξ άλλου σχηματοποιήθηκε το δράμα της μεταξύ τους διαμάχης...

Για τις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων ελάχιστα πράγματα αναφέρει η αφηγήτρια. Αφήνει πάντως κάποιους υπαινιγμούς για το «εθνικό μίσος» και κάποια στοιχεία από την «ταυτότητα» των Τούρκων (σ. 84-86): Σ' ένα ταξίδι τους προς το Ορμένιο, με αναγκαστική πορεία μέσω τουρκικού εδάφους, κάποιες Τουρκάλες προσπαθούν να τους πουλήσουν κουραμπιέδες Νέας Καρβάλης για δικούς τους, ενώ σε λίγο «αρχίζουν απ' έξω κάτι άλλοι Τούρκοι να μας πετροβολούν./ Να βαρούν το τρένο και τα τζάμια με κοτρόνια που ψάχνουνε απ' το χώμα» (σ. 85).

Εκτός των παραπάνω στοιχείων ουδεμία άλλη αναφορά κάνει η ηρωίδα στην πολιτική ιστορία του τόπου. Ουδεμία νύξη π.χ. για το μετεμφυλιοπολεμικό κλίμα, τον Καραμανλή, το Γέρο της Δημοκρατίας, την Αποστασία, τη Χούντα, τη Μεταπολίτευση μέχρι το 1985, ή μian «αναδρομική» αναφορά από διήγηση του πατέρα της π.χ. για τον Βενιζέλο ή για τον Μεταξά. Απόλυτη σιωπή, αλλά

45. Π.χ.: «Μικρό κορίτσι και λέω να πάμε να δούμε με τη φιλενάδα μου τη Δέσποινα. Να πάμε να δούμε τους σκοτωμένους αντάρτες. / Δεν ξέραμε πώς ήτανε. Μας τους παρουσιάζανε για τέρατα» (σ. 147).

«θορυβώδης» για μας. Ο Γ. Σκ. παρουσιάζει, λοιπόν, όπως φαίνεται από τα αμέσως παραπάνω, εντελώς «απολίτικη» την ηρωίδα του. Θεωρούμε ότι απέδωσε με αυτή την επιλογή του, σε μεγάλο βαθμό, τη γυναικεία στάση που σχετίζεται με την πολιτική και το δημόσιο χώρο. Τη λαϊκή γυναίκα την ενδιαφέρει αποκλειστικά ο κόσμος του σπιτιού της και θεωρεί ψευτοδίλημμα την επιλογή μεταξύ οικιακής και δημόσιας σφαίρας⁴⁶. Και ο Γ. Σκ. πέτυχε απόλυτα σ' αυτό το τμήμα της προσωπογραφίας της ηρωίδας του. Ο κόσμος της πολιτικής έμαθε ότι ήταν χώρος ανδρικός, και τον θεωρούσε χώρο δευτερεύοντα. Οι πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις δεν την ενδιαφέρουν. Μα αυτή ακριβώς είναι η εικόνα της λαϊκής γυναίκας, η οποία στις λαϊκές αφηγήσεις μιλά περισσότερο ως πρόσωπο της κοινότητας, ενώ ο άνδρας ως «εκπρόσωπος του παρελθόντος της κοινότητας»⁴⁷. Τα «διαλείμματα της χαράς» της π.χ., όταν οι συμβιωτικές της σχέσεις με τον άντρα της ήταν σε κάποια «πρόσκαιρη ηρεμία πριν τη νέα σύγκρουση», έχουν - φρονώ - γι' αυτήν μεγαλύτερο αξιολογικό βάρος από την πολιτική ή πάλι, όταν από τις βιαιότητες της Κατοχής επιλέγει ότι πρέπει να αφηγηθεί την ιστορία με τον όμορφο Βούλγαρο και το οικτρό του τέλος από τους κομμουνιστές συμπατριώτες του, αφήνει να μιλήσει το ερωτικό στοιχείο της γυναίκας. Εχθρός, μισητός, αλλά όμορφος άνδρας, ερωτικό ένστικτο μέσα στην πείνα, δίπλα στο θάνατο: «Γκεόργκι Γκόντσεφ τον έλεγαν. Κι είχε κάτι γαλάζια μάτια σαν λεπίδια. / Τον ήθελαν όλες - μου έλεγε η μάνα μου, μετά. Ελεύθερες και παντρεμένες. Κι αρραβωνιάρες. Βουλγάρες και Ελληνίδες./» (σ. 136). Άρα ο Γ. Σκ. εικονογραφώντας μια τέτοια γυναίκα πλησίασε πολύ στον πραγματικό λαϊκό τύπο. Η στάση της αυτή, με τον επιδέξιο χειρισμό του συγγραφέα, παρουσιάστηκε «φυσιολογική», αφού αιτιολογείται από την εικόνα που μας έχει σχηματίσει γι' αυτήν ο συγγραφέας καθ' όλη την πορεία του κειμένου του, με το συγκεκριμένο τρόπο κοινωνικοποίησής της, με τις συγκεκριμένες διαδικασίες σχηματισμού της κοινωνικής της ταυτότητας, όπως προαναφέρθηκε.

Επιπλέον, η συγκεκριμένη λογοτεχνική αυτοβιογραφία είναι ταυτοχρόνως μια «αυτοβιογραφία» του βορειοελλαδικού χώρου (γεωγραφικού και κοινωνικού), μια περιληπτική εικόνα της Κοινωνικής του Ιστορίας. Είναι ο καθρέφτης της κοινωνικής αλλαγής από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, των «συνεχειών» δηλαδή αλλά και των μεταβολών που ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος επέφερε στο παραδοσιακό σύστημα⁴⁸. Το πρόσωπο της Μακεδονίας και της Θράκης αναδύεται ανάγλυφα μέσα από τις εικόνες που αποτυπώθηκαν στη μνήμη της ηρωίδας (λόγω των αναγκαστικών μετατοκισμών της) από τα ελληνοτουρκικά σύνορα του Έβρου μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Η λο-

46. J. Dubisch, «Greek Woman: Sacred or Profane», *Journal of Modern Greek Studies* 1: 1 (1983), σ. 189. Πρβλ. Μ. Σέργης, *Λαογραφικά των εκλογών...*, ό.π., σ. 82 κ.ε.

47. Γ. Βοζίκας, *Αφηγήσεις-αναπαραστάσεις-ταυτότητες...*, ό.π., σ. 140. Πρβλ. Αναγν. Παπακυπαρίσσης, ό.π., στην ενότητα «Πολεμικές ενθυμήσεις» της εργασίας του.

48. Βλ. σχετικά Μ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή 1994.

γοτεχνική αφήγηση του Γ. Σκ. αποδίδει - νομίζω - χωρίς αλλοιώσεις τη μελετημένη επιστημονικά συγκεκριμένη περίοδο⁴⁹: κατασκευαστικές εταιρείες, ανοικοδόμηση, με ή χωρίς σεβασμό στο ιστορικό περιβάλλον, ευρωπαϊκό ύφος στη διασκέδαση, εξευρωπαϊσμός γενικά, κατανάλωση⁵⁰, κ.ά.: «Στα χωράφια, βλέπω, έχουνε βάλει στρόφιγγες. Με τεχνητή βροχή. Σαν συντριβάνια. Πατόζες παντού. Τρακτέρ. Αυτοκίνητα στις αυλές./ Παντού μεγάλα καρούλια με ποτιστικά. Καινούργια σπίτια, πετρόχτιστα./ Αρχισαν να γυρίζουν μετανάστες και να χτίζουν βίλες./ Κάνανε και ωραίους ξενώνες, από ξύλο. Εκεί πίσω, δίπλα στον παλιό μακεδονικό τάφο./» (σ. 31) ή «Κατόπιν πάω γραμμή στο κομμωτήριο που είναι δέκα λεπτά παρακάτω - έξι μήνες έχω να πάω, να δω λίγο τον εαυτό μου. Σαν γυναίκα, να τον περιποιηθώ./ Κομμωτήριο *“Paris -Βούλα Παχατουρίδου”* (σ. 75). Και δίπλα, στο πλαίσιο των χρονολογικών παλινδρομήσεων της ηρωίδας, ανακατεμένα εγκαταλείμματα άλλων εποχών: κοινωνική στασιμότητα, εγκατατάλειψη της υπαίθρου, σκληρά «ιστορικά τοπία» που δημιούργησε ο Εμφύλιος, ξενιτεμός, φτώχεια, κ.ά. Το επισημαίνει και ο συγγραφέας: «η πορεία της, [ηρωίδας] μέσα από την καθαρή αφήγηση, (...) συμπυκνώνει όλη την περιπέτεια της Μακεδονίας και της Θράκης από την Κατοχή ως τα σήμερα»⁵¹, ιστορική και κοινωνική.

Έχει υποστηριχθεί ότι στη λογοτεχνική αφήγηση ο συγγραφέας δεν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον αφηγητή και τον κεντρικό ήρωα, με αποτέλεσμα ανάμεσα στην λογοτεχνική αφήγηση και στην αυτοβιογραφία να υπάρχει ειδολογική απόσταση⁵². Συμφωνούμε, κρίνουμε όμως ότι η λογοτεχνική ικανότητα του Γ.Σκ. σμίκρυνε κατά πολύ αυτή την απόσταση.

49. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα 1994.

50. Ειδικά για το τελευταίο, ως σημαίνουσας σημασίας «νέο λαϊκό ήθος», βλ. ενδεικτικά Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία: 1960-1975*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1984².

51. Γ. Σκαμπαρδώνης, «Ο Γιώργος Σκαμπαρδώνης γράφει για το βιβλίο του *Γερνάω επιτυχώς*», *ό.π.*, σ. 53.

52. Γ. Αράγης, «Αυτοβιογραφική λογοτεχνική αφήγηση: ένας αδόκιμος όρος», *Εντευκτήριο* 28-29 (φθινόπωρο - χειμώνας 1994), σ. 172.